

na politička organizacija — Socijaldemokratska omladina. Stranka ima 5 područnih i 34 općinska odbora.

STRANKA SIVIH PANTERA

Stranka brani interese umirovljenika (zalažu se za uklanjanje državnog nadzora nad fondom mirovinsko-invalidskog osiguranja...), ali će političkom aktivnošću na izborima (na koje izlazi kao pridruženi član Demosa) iskazati svoju podršku sveukupnom preporodu Slovenije u bogatiju, civiliziranu, pravnu, kulturnu i slobodnu državu. Sivih je 1.500. Predsjednik im je Dragan Cernetič. Imaju 5 područnih odbora u različitim regijama Slovenije. Naravno, prva je dužnost člana završiti što duže.

TALIJANSKA ZAJEDNICA

Zajednica Talijana djeluje na području, sasvim razumljivo, gdje žive pripadnici talijanske narodnosti. Sjedište je stranke, osnovane 22. siječnja 1990, u Piramu. Stranka broji oko 100 članova. Izlazi na izbore za društveno-političko vijeće, ali samo u izbornim jedinicama koje izabiru delegata talijanske narodnosti. Program se prije svega odnosi na razvoj talijanske narodnosti kao autonomnoga sastavnog dijela regije: traže uvođenje dvojezičnosti u škole, mogućnost prelaska granice samo s osobnom kartom i demilitarizaciju pograničnog pojasa, zalažu se za potpunu slobodu govora i tiska na oba jezika sredine u kojoj žive... Predsjednik stranke je Boris Bertoni.

ZELENI SLOVENIJE

Stranka je osnovana 11. srpnja 1989. godine u Ljubljani. Predsjednik Izvršnog odbora je dr. Dušan Plut, a dr. Leo Šešerko je nosilac liste za republičko DPV. Na izbore izlaze u okviru udružene opozicije — Demos. Zeleni broje oko 2.000 članova: 600 individualnih i 400 kolektivnih organiziranih u 33 općinske i 4 regionalne organizacije. U izbornom su programu zapisali da su samostalna politička stranka koja se zauzima za uravnotežen, ekološki odmjeran društveni razvoj. Traže zatvaranje Rudnika urana Zirovski vrh i Nuklearne centrale Krško do kraja 1992. godine. Zalažu se za skraćivanje vojnog roka i smanjenje izdvajanja sredstava za naoružanje. Niz je još inicijativa i akcija koje Zeleni prezentiraju, većinom na tzv. ekološkim piknicima.

Napomena: U ovaj prikaz nismo uvrstili nezavisne odnosno građanske liste koje su nastupile u travanjskim izborima (Građanska zelena lista, Lista nezavisnih, Nezavisna lista novih društvenih pokreta) i čije smo izborne programe naprijed predstavili.

UDK 330.82:342.384.2
Izvorni znanstveni članak
Naše teme, Zagreb 1990, 34(3—4), 943—949
Primljeno: 1989-9-10

OSVRTI,
RECENZIJE,
PRIKAZI

Alan Uzelac

Liberalizam i pravo

John Stuart Mill i pravna država

U ovom tekstu pokušat ću naznačiti često previdanu vezu između liberalizma onog tipa kakvog ga je u svom eseju "O slobodi" zastupao J. S. Mill i koncepcije modernog prava kakva je, s više ili manje odstupanja, na djelu u većini tzv. civiliziranih zemalja. Osnovna je teza da svatko tko se danas želi zalagati za suvremen pravni poredak — a takav je zahtjev najčešće posrijedi kod svakog zalaganja za tzv. pravnu državu, čineći ujedno i bit takvog zalaganja — mora kao svoje implicitne pretpostavke, želi li sačuvati minimalnu teorijsku konzistentnost, zastupati glavni dio, ako ne i većinu teza koje je Mill oblikovao u svom eseju *On Liberty*. Ta bi se teza, smatram, mogla braniti i u još radikalnijem obliku. Ako, naime, prihvatimo kritike upućene još uvijek prevladavajućem transhistorijskom pristupu pojavama kao što su "država" i "pravo" (pri čemu se juridički fenomeni npr. shvaćaju kao čista norma koja proizlazi iz arbitrarne zakonodavne volje koja mora pomiriti *Sollen s Müssen*), te se založimo za sužavanje pojma prava na moderno, "formalno pravo", a pojma države na modernu "predstavničku državu" (koja se dva pojma opet susreću u pojmu "pravne države"), tada ćemo ujedno morati tvrditi da je prihvaćanje Millovih stavova polazište za svako konzistentno poimanje prava uopće. Na takvu bi tezu, doduše, zasigurno s negodovanjem reagirali ne samo mnogi političari i politolozi, već i dobar dio pravnika. Pravnici bi se, a posebno pravni historičari, mogli, naime, osjetiti pogođenim izbacivanjem starovjekovnog prava (grčkog *polis*a i pretklasične rimske *civilitas*), te srednjovjekovnog prava (zasnovanog na instituciji *privilegija*) s područja pravosti, jer bi to navodno ugrozilo dignitet njihovih disciplina kao pravnih disciplina, a isto dobnobno bi i predmetu njihova bavljenja oduzelo utemeljenje u dugom kontinuitetu pravnih ustanova koji u najmanju ruku potječe još iz rimskog prava.¹ Čini mi se, međutim, da bi bojazni pravnika u ovom slučaju ipak bile bezrazložne, a da bi, s druge strane, dosta argumenata moglo govoriti u prilog takvom shvaćanju. Na pravnu tehniku i pravnu dogmatiku takva promjena u određenju prava ionako ne bi utjecala, a pravni teoretičari i pravni historičari mogli bi od istraživanju diskontinuiteta pret-pravnih načina društvene regulacije (koje bismo onda mogli zvati "pravom" samo u uvjetnom smislu) i suvremenog "formalnog prava" crpiti značajne pozitivne poticaje, barem u tom smislu što bi, imajući uvijek pred očima kao *tertium comparationis* izvjestan relativno čvrsto određen idealtip prava, uvijek dobro znali što i zašto istražuju. Važnijim od ovoga čini mi se, međutim, to da bi takvo pročišćavanje pojmova moglo bolje uskladiti pravnu teoriju s najproširenijim pravnim shvaćanjem za koje se s velikim postotkom sigurnosti može reći da će svaki regulativni društveni poredak koji ne posjeduje opći i apstraktan oblik i ne jamči izvjesnu sferu ljudskih prava i individualnih sloboda, optužiti zbog "nepravnosti". Također, tek bi takvo poimanje prava moglo dati dostatno čvrsto

¹ Vidi: Cerroni, Umberto, "Pravo i historija", *Praxis*, 3:1 (1966), str. 56—70.

² *Ibid.*, str. 64.

³ Rijedak primjer teoretičara koji pravu pristupa na ne-pandektistički način, ali i tada ne savršeno dosljedno, pruža kod nas Ljapčić.

pslonac za otkrivanje nedorečenosti i proturječnosti u izvjesnom dijelu još uvijek važećih pozitivnopravnih sustava, a osim toga moglo bi objasniti i nesuglasnosti i kontradikcije između nekih dijelova proklamiranih državnih ideologija i intendirane "pravnosti" regulativnih sistema za koje se iste zalažu.

Čvrst putokaz za određivanje takvog "kriterija razlikovanja" (pravo/nepраво) dao je već Mill, pa bih se u tom smislu usudio tvrditi i slijedeće: esej "O slobodi" najbolji je ikada napisani udžbenik "Osnova prava" (ili "Uvoda u pravo"), i trebao bi se utoliko ubrajati u klasična djela pravne literature; obrazloženje te tvrdnje pokušat ću dati u nastavku ovog teksta.

Gornje teze, međutim, ne impliciraju da je ona teorija prava kakvu možemo izvesti iz Millova djela potpuno neproblematična. Naprotiv, već je Mill eksplicitno naznačio izvjesne imanentne poteškoće koje' do danas obilježavaju teoriju i praksu čak i onih poredaka koji su u najpotpunijem vidu pokušali ostvariti načela "pravne države", a zbog kojih su neki drugi, konkurentski pravci (u prvom redu marksizam) a limine odbacili pravo kao sam po sebi poželjan način društvene regulacije. Daleko od toga da ta činjenica umanjuje vrijednost Millova djela; ona mu naprotiv dodaje notu aktualnosti, te jednako kao i gornje kritike pomaže spoznavanju dosega, ograničenja, ali i prednosti prava kao samostalnog normativnog sistema.

* * *

S obzirom na to da se Mill obično smatra klasikom političke misli, a njegov se spis "O slobodi" gotovo bezrezervno ubraja a njegove političke spise, najprije bih obrazložio zašto smatram da je taj spis jednako tako i značajan pravni spis; da bih potom izložio u čemu se sastoji njegova nezaobilaznost za pravne teoretičare, te njegove "prednosti" pred drugim sličnim teoretičarima.

Prvi dokaz bit će sasvim induktivni. Riječ je o tome da se Mill, relativno ravnomjerno tijekom čitavog svog eseja, služi pojmovima koje će svaki pravnik bez puno oklijevanja prepoznati kao pravne pojmove. Dobar dio pravnika složiti će se sigurno i da je riječ o prilično reprezentativnom izboru pojmova, a promatrajući kontekst u kojem se nalaze, složiti će se vjerojatno i da su, gotovo bez izuzetaka, naznačeni bitni i u pravilu još uvijek neriješeni problemi kojima se bave odgovarajuće pravne discipline. Najinteresantnije bi možda bilo iščitati iz Millova spisa odgovarajuće strukturalne i funkcionalne veze tih pojmova i pokazati njihovo sistemsko mjesto unutar općeg poimanja prava; no budući da bi to iziskivalo mnogo više od raspoloživog prostora, navest ću zasad samo neke: sama Millova koncepcija slobode u njezinoj izradi kroz tekst daje se prepoznati kao jedna dosta specificirana koncepcija ljudskih prava (što je, između ostaloga, jedno od ključnih područja bavljenja ustavnog prava); Millove teze o običaju bit će podjednako zanimljive i za pravnog teoretičara i za pravnog metodologa; s područja ustavnog prava tu su i razmatranja o načelu predstavništva,⁴ te o načelu zakonitosti ("neka pravila ponašanja moraju biti nametnuta prije svega zakonom"), od općeg je značaja za pravo pojam suvereniteta koji se, uzgred rečeno, pojavljuje u veoma indikativnoj sintagmi, ne kao "suverenitet države", već kao "suverenitet pojedinca";⁵ Millova kritika vjere u nepogrešivost⁶ usmjerena je na afirmaciju načela "audiat et altera pars", koje je jedno od ključnih načela svakoga suvremenoga procesnog prava, kako građanskog tako i krivičnog, a kojemu neki pravni filozofi⁷ daju i presudno mjesto u konstituciji istine u pravu; Millove teze o izvjesnosti i dvojbenosti⁸ mogle bi se, i prema kontekstu u kojem

⁴ Mill, John Stuart, *Izabrani politički spisi I*, Informator, Zagreb, 1988, str. 162. i d.

⁵ *Ibid.*, str. 114.

⁶ *Ibid.* str. 115.

⁷ *Ibid.*, str. 165.

⁸ *Ibid.*, str. 128.

⁹ Npr. filozofijskoppravna škola topike, nove retorike i teorije argumentacije.

¹⁰ Mill, *op. cit.*, str. 126.

su izrečene, svrstati u bitan dio postupovnog prava — teoriju dokazivanja; o možda najinteresantnijem dijelu građanskog prava, odgovornosti za štetu, Mill govori na str. 119. posljednjeg domaće izdanja njegovih spisa, dok bi Millove izjave o slobodi sporazumijevanja sa str. 185. pravnik lakonski podveo pod pravno načelo "pacta sunt servanda" i instituciju "clausula rebus sic stantibus", te pod problematiku tzv. nemoralnih ugovora; čitavo peto poglavlje (PRIMJENE) bilo bi i po svojem sadržaju i po argumentaciji zanimljivo za svakog nomotehničara, dok bi izlaganja o slobodi poduzetništva⁹ mogla zainteresirati i ponekoga pravnog zastupnika; Mill nadalje manje-više pravnim jezikom, ali uvijek potpuno prevodivo u pravne termine, govori o individualnoj odgovornosti, poslovnoj sposobnosti maloljetnika i maloumnih, o izabranim temama bračnog i porodičnog prava, o pravnom normiranju obrazovanja i planiranju nataliteta, o načelu lokalne samouprave, itd. itd.

Mislim da nakon ovog nabranja nije potrebno dalje dokazivati tezu da je esej "O slobodi" barem izvjesnim dijelom i pravno djelo. Zbog čega se, međutim, kod Milla, vjerojatno i bez izričite namjere, pojavljuje takvo mnoštvo pravnih pojmova, te što je, prema početnoj tezi, osnovni Millov doprinos utemeljenju prava, koji ujedno suodređuje i sistemski smještava sve ranije navedene institute?

Odgovor na oba pitanja nalazi se već u Millovu početnom i ključnom razlikovanju sfere u kojoj "pojedinaac nije odgovoran društvu za svoje postupke ako se ti postupci ne tiču nikoga drugoga osim njega samoga" i sfere u kojoj je "pojedinaac odgovoran za takve postupke koji su štetni interesima drugih";¹⁰ s jedne, te odgovarajućeg razlikovanja uvjeravanja i prisile, s druge strane. U skladu sa u Engleskoj tada već ostvarenim načelom "Governance of the Rule of Law", Millu je, naime, samorazumljivo da pod prisilom koja bi uopće mogla polagati pravo na legitimnost smatra samo legalnu prisilu, pri čemu je legalna samo zakonom regulirana državna prisila, koja se onda jedino može smatrati pravnom prisilom. Ovaj izvod kojemu je namjera pokazati da svako spominjanje prisile (a ponegdje i eksplicitno spominjanje zakona) kod Milla implicira pravo, kojemu se onda područje ograničava na regulaciju "postupaka koji su štetni interesima drugih", može opravdano izgledati kao tautologija ili pleonazam, no mislim da nije suvišan zbog dvije stvari: prvo, zbog toga što objašnjava opoziciju s na početku spomenutim transhistorijskim poimanjem prava, u kojemu su legitimnost izreke tipa "quod principi placuit, legis habet vigorem"; drugo, zato što evidentno pokazuje da su Millova dva načela, za koje on smatra da "zajedno čine cjelovit nauk /njegove/ rasprave"¹¹ istoznačna s Kantovom definicijom prava kao "zbroj uvjeta pod kojima sloboda jednoga može postojati zajedno sa slobodom svakoga drugoga".¹² Usporedba s Kantom zanimljiva je pritom u najmanje dva pogleda: ponajprije zato jer pokazuje da se od potpuno različitih općefilozofijskih i etičkih polazišta (utilitarizam/transcendentalizam) može doći do istog poimanja prava, što može navesti i na propitivanje unutarnje veze između Millova utilitarizma i njegove državno-pravno-političke misli;¹³ nadalje, i zbog toga što se iz iste usporedbe daje u pitanje dovesti i unutarnja povezanost Millove koncepcije prava i

¹¹ *Ibid.*, str. 179.

¹² *loc. cit.*

¹³ "Vladavina zakona" je anglosasko političko i pravno načelo nastalo kao proizvod posebnih povijesno-političkog i pravnog razvoja Velike Britanije, iako u mnogočemu konstitutivno za pravno i političku praksu modernih demokracija. O njegovu nastanku, dosezima, te odnosu spram "pravne države" vidi npr. Neumann, Franz, *The Governance of the Rule of Law. An Investigation into the Relationship between the Political Theories, the Legal System and the Social Background in the Competitive Society*, London, 1966. (Njemačko izdanje *Die Herrschaft des Gesetzes*, Suhrkamp, Frankfurt, 1980)

¹⁴ Mill, *op. cit.*, str. 179.

¹⁵ Usp. Kant, Immanuel, *Um i sloboda*, Ideje, Beograd, 1974, str. 102.

¹⁶ Načelna veza utilitarizma i ljudskih prava, njihova spojivost i primat jednoga nad drugim predmet je i današnjih suvremenih moralno-filozofijskih diskusija. Vidi npr. djela Harta, Dworkina, Nozicka, Rawlsa, Mackiea i t.

njegove koncepcije predstavničke demokracije (poznato je, naime, da se Kanta vrlo teško može ocrtati kao "demokrata", a jednako je tako znano i da Millova teorija predstavničkih institucija nipošto nije nedvojbena.¹⁷) Teza da za zastupanje pravne države nipošto nije potrebno biti "demokrat", svoju je još radikalniju elaboraciju dobila kod Franza Neumanna koji tvrdi da je pravna država specifično njemački, dok je demokratska doktrina supremacija parlamenta i *rule of law* specifično engleski fenomen, pri čemu je teorija o pravnoj državi "jasni izraz političke slabosti njemačkog građanstva".¹⁸ Millov esej o slobodi služi kao potvrda Neumannove teze o načelnoj razdvojenosti zastupanja demokracije i zastupanja pravne države, no s druge strane, dijelom nasuprot Neumannu, pokazuje da se potreba za zastupanjem pravne države, utemeljene na individualnoj slobodi i ljudskim pravima, s jednakom žestinom nameće i tamo gdje je politička vlast građanstva potpuno neupitna.

Pokušao bih sada približe specificirati pojam i oznake pravne države i prava, onako kako se ti pojmovi dadu izvesti iz Millove rasprave, te potom na negativan način naznačiti Millovu nezaobilaznost kada se govori o toj temi. Naime, pokušao ću pokazati da se takva koncepcija države i prava ne može nužno izvesti iz nekih ranijih (predmillovskih) teorija (iako su one u dobroj mjeri pripremile teren za Millove teze), u prvom redu iz teorija društvenog ugovora.

Kada je riječ o pravnoj državi, najprije bih napomenuo da već sam pojam "pravne države" sadrži potvrdu početne teze, preuzete od Cerronija, o neprimjerenosti transhistorijske upotrebe pojma "pravo". Ako, naime, pojam "pravne države" želi sugerirati da je osnovni regulativ u pravnoj državi pravo, a u najčešće suprotstavljenom tipu države koji se označava kao "policijska država" arbitarna naredba državnih organa, tada već sam pojam navodi na to da je pravo samo onaj tip regulacije u pravnoj državi, te da se kao pravo ne može označiti niti jedan drugi tip autoregulacije u društvenoj zajednici. Pravo se, pak, kao sistem regulacije pravne države zasniva na iduće tri, već kod Milla prilično jasno eksplicirane postavke:

1. da država postoji zato da bi omogućila okvir za zajednički život pojedinaca (u tom smislu Mill govori o "suverenitetu pojedinca", a ne o suverenitetu države);

2. da načelno postoje djelovanja pojedinaca koja nisu neposredno relevantna za zajednički život u društvenoj zajednici (u tom smislu Mill govori o "ponašanju pojedinca koje se tiče samo njega samoga");

3. da sistem svrha ("stavova o dobroj životu") koji pojedinci sebi postavljaju načelno nije relevantan za zajednički život, te da država, osim svrhe pod točkom 1., ne smije imati niti jednu nadindividualnu svrhu koju bi prisilno nametala pojedincima. U istom smislu Mill onda tvrdi da je "samozaštita jedina svrha zbog koje se čovječanstvo, pojedinačno ili kolektivno, ima pravo mijesati u slobodu djelovanja svakoga od svojih članova".¹⁹

Za razlikovanje "pravne" i "policijske" države te za njihovo institucionalno profiliranje treća je postavka od presudnog značaja. Prema njoj pravno važnije gubi načelo "*ius ad finem dat ius ad media*", te u tom smislu Niklas Luhman govori o pomicanju prava od sistema svrha na sisteme učinaka, uvodeći razlikovanje između "svrhovitosti" i "kondicionalnih" programa. Za kondicionalne programe, koji karakteriziraju "pravnu državu", specifično je da su "fiksirani kao algoritmi", u kojima je "pravna posljedica čvrsto montirana na činjenično stanje".²⁰ Izraz tog algoritma u pravnoj je državi zakon, koji mora zadovoljavati tri

uvjeta: on "mora biti općenit u svojoj raščlanjenosti, mora biti određen u svojoj općenitosti i ne smije imati nikakvu povratnu snagu".²¹ Mill o vladavini zakona govori na već citiranom mjestu, gdje kaže da "neka pravila ponašanja moraju biti nametnuta prije svega zakonom", a implicitno je postulira u čitavom tekstu.

Zakon kao algoritam uzroka i posljedica ima, međutim, dvije poteškoće: prvo, ideal "određenosti u općenitosti" tek je veoma približno zadovoljiv, te se interpretacija zakona nikada ne može svesti na jednostavnu logičku operaciju — čime se otvara mogućnost da u njegovoj primjeni dođe do prodiranja svrha koje prethodno navedena točka 3. isključuje; drugo, "formalnim zakonom" u prethodnom smislu mogu se normirati i djelovanja "koja se tiču samo sebe samoga", čime se krši prethodno navedena stavka 2. Zbog prve poteškoće proizlazi potreba za nezavisnim sudstvom i podjelom vlasti, čime bi se smanjio rizik od prodiranja ne poželjnih svrha, te za takvim institucionalnim i funkcionalnim proceduralnim pravilima koja bi omogućavala da se takve svrhe, kad jednom prodru, uklone. Budući da su obje pretpostavke u Millovo doba već bile ostvarene, to ne čini izričit predmet Millova raspravljanja. Što se tiče druge, njoj Mill posvećuje najviše prostora; ta se poteškoća, pravnim rječnikom kazano, pokušava ukloniti obrascem *ljudskih prava*. Ključni dio Millova napora sadržan je upravo u naznakama takvih prava, koja bi u svojoj konjunkciji omogućila realizaciju naslovnog Millova ideala — individualne slobode.²²

Zelio bih naglasiti i jednu važnu činjenicu koja se tiče koncepcije ljudskih prava, a tematizira i odnos Milla i prethodeće mu tradicije. Moguće je, namu zastupati određenu koncepciju ljudskih prava a ne dijeliti mišljenje o primarnosti postavki koje je zastupio Mill. Najčešće će, međutim, tada uslijediti sasvim neliberalne konzekvencije, nespojive s onim poimanjem prava koje je prethodno izloženo. Uzmimo kao primjer teoretičare društvenog ugovora i neke verzije marksističke doktrine. Kao klasično trojstvo ljudskih prava obično se navodi "život, sloboda, vlasništvo", dok marksistička teorija i praksa tome obično pridružuju tzv. socijalna prava, u prvom redu pravo na rad. Hobbes, Locke i Rousseau zaisti svaki pojedinačno, načelno prihvaćaju to klasično trojstvo ljudskih prava; razlik među njima su, smatram, proizvod relativno sitnih pomaka u osnovnoj konstrukciji, pa svaki od njih naglasak stavlja na jedno od tih prava. To se ponajprije očituje u tome što se prilikom kolizije tih prava uvijek dva od njih zapostavljaju na štetu trećeg: kod Hobbesa je tako primat na životu, kod Lockea na vlasništvu, a kod Rousseaua na slobodi. Zajednička je pak crta svake od tih teorija da naposljetku, u većoj ili manjoj mjeri, listom vode do sasvim neliberalnih posljedica: kod Hobbesa to je legitimacija apsolutizma, kod Lockea političko te diktatorstvo (i pravno) privilegiranje vlasnika na račun nevlasnika, a kod Rousseaua (čiji je spekulativna konstrukcija slobode bitno različita od Millove) do totalitarne demokracije.²³ Kakve sve neliberalne posljedice mogu nastati pod zastavom borbe za "pravo na rad" toliko je očigledno da ih na ovom mjestu i ne treba posebno spominjati.

*
*

Tako bi, premda u obliku tek nedostatne skice, izgledalo obrazloženje polazne teze: da je, naime, nemoguće konzistentno se zauzimati za pravnu državu a ne biti barem u minimalnoj mjeri liberal (milovskog tipa). Jasno je stoga da

¹⁷ Usp. Ravlić, Slaven, "Liberalizam i demokracija", u: Mill, *op. cit.*, str. XLV—LIV.

¹⁸ Neumann, Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974, str. 46.

¹⁹ "Samozaštita" je inače u domaćim prilikama pomalo ozloglašen pojam, jer kao "društvena samozaštita" predstavlja u svojoj osnovi potpunu suprotnost millovskom modelu — ona na prvom i presudnom mjestu obuhvaća zaštitu "ustavnog uređenja, odnosno socijalističkog društvenog uređenja zasnovanog na vlasti radničke klase i socijalističkom samoupravljanju... i na drugim tekovinama naše socijalističke revolucije" (*Zakon o osnovama društvene samozaštite*, NN 29/86, čl. 2. st. 1 t. 1; vidi i još radikalnije formulirani čl. 4). Na taj način prva je samozaštitna funkcija zaštita poretka ("tekovina") od pojedinaca; Mill pak inzistira na obratnome: zaštiti pojedinca od poretka.

²⁰ Luhmann, Niklas, *Teorija sistema. Svrhovitost i racionalnost*, Globus, Zagreb, 1981, str. 83.

²¹ Neumann, *op. cit.*, str. 31.

²² Usp. npr. djela Viehwega i Perelmana (Fiveg, T., *Topika i jurisprudencija*, Nolit, Beograd, 1987, te Perelman, H., *Pravo, moral i filozofija*, Nolit, Beograd, 1983).

²³ Točnije određenje tih prava, njihov međusobni odnos, te njihov primat u odnosu na život i "dužnosti", pitanja su kojima se i danas sve intenzivnije bavi moralna i pravna filozofija — na čito ona na tragu liberalizma; za kratak i instruktivan pregled vidi Marulović, Miodir (ur.), *Ljudska prava*, ICR, Rijeka, 1989.

²⁴ Ta se činjenica ponekad isticala kao potvrda građanskog karaktera i nužne nekonzekventnosti teorija o ljudskim pravima; kod Milla bi, međutim, takav "dokaz" bilo teže izvesti.

tradicionalni socijalizam ne može razviti koherentnu teoriju prava, čak ni u obliku "pluralističkog socijalizma" koji priznaje samo "pluralizam socijalistički orijentiranih građana". Osnovni ideali socijalizma — besklasno društvo, potpuno razotuđenje, slobodna asocijacija proizvođača u višoj fazi komunizma, raspodjele prema potrebama itd. — formulirani su naime tako da, svaki, kao i njihova konjunkcija, tvore sistem nadindividualnih svrha koje, suprotno čak i svojoj izričitoj nakani, pojedinca uzimaju u obzir samo kao *apstrakciju budućeg*, "slobodnog" i "razotuđenog" individuuma, a ne kao konkretnog člana sadašnje zajednice. To, povezano s poimanjem države kao "klasnog aparata prisile" koji je privremeno podoban da bude "oruđe revolucionarnih promjena", proturječi kako ranije navedenoj točki 1. (jer država svoje ograničeno utemeljenje nalazi u ideji), a ne u potrebi reguliranja interakcije pojedinaca), tako i točki 3. (jer se i sama osnovna djelatnost države sastoji upravo u djelatnosti pravnog — dakle, prisilnog — ozbiljenja jednog partikularnog "stava o dobrome životu"). Naposljetku, tradicionalne socijalističke ambicije toliko su radikalne da, smjerajući na "korjenitu promjenu svih sfera života", isključuju (suprotno točki 2.) i samu mogućnost postojanja pojedinačnog djelovanja koje bi bilo neutralno spram zajednice (tako da u krajnjoj liniji postoji samo "revolucija" i "kontrarevolucija", "unutrašnji i vanjski neprijatelj" i "progresivne snage"). Rezultat toga je na pravnom planu višestruk. Ponajprije, budući da načelno više ne postoji područje života oteto mogućnosti pravnog reguliranja, dolazi do obuhvatne juristikacije²⁵ društvene interakcije (tako da se čak i komunisti počinju protiv "nepregledne šume propisa"); gubi se granica između pravnog i moralnog diskursa, između "prisile" i "uvjeravanja";²⁶ nestaje naposljetku i onaj tip individualne slobode za kakvu se Mill zauzimao. Budući da je, nadalje, socijalizam dosad bio oblikovan kao "svrhovitosni", a ne "kondicionalni" program, jasno je da — analogno klasičnoj "policijskoj državi" — strukture vlasti u njemu nisu toliko vezane formalnim pravilima, već "zadatkom da se promiče javno dobro (npr. "unapređuju socijalistički odnosi") prema vlastitoj umnoj sposobnosti".²⁷ Najpodobniji je instrument za to dekret arbitrarne upravne vlasti, a ne zakon, čija se "svrha" ne može uvijek tako lako očitati i provesti. Ukoliko se, međutim, formalno i koristi zakon kao instrument reguliranja, nema potrebe da on nužno bude općenit, određen i ne-retroaktivan. Ako se to kojim slučajem i dogodi, još uvijek su moguće korekcije koje će učiniti uskladiti sa "svrhovitosnim programom" preko formalnog ili neformalnog utjecaja na državne organe (naročito na sudstvo), što je i dovelo u praksi socijalističkih zemalja do preimenovanja načela zakonitosti u "revolucionarnu" odnosno "socijalističku zakonitost".²⁸

Teže je pak pitanje zašto se u socijalizmu uopće s vremena na vrijeme pojavljuju zahtjevi za "pravnom državom", "ljudskim pravima" i strogo formalnim pravnim sustavom, kada je — ukoliko stoji prethodni prikaz — "duh zakona" očito u proturječju s "duhom socijalizma". Premda bi se zacijelo dalo pokazati da pojavljivanje tih zahtjeva koincidira s pomanjkanjem vjere u socijalistički "program svrha", bilo bi zanimljivo istražiti koji bi argumenti preostali kad bismo od zastupnika pravne države odračunali "neprijatelje socijalizma", neiskrene socijaliste/komuniste, kao i socijaliste/komuniste koji nisu u stanju uvidjeti da su u proturječju sami sa sobom. Možda bi se — i to bi tada bila još jedna šansa za razvoj socijalizma — dalo pokazati da pojam "socijalističkog prava" i nije u punom smislu *contradictio in adiecto*. Sukladnost "socijalizma" i "prava" bila bi tada, doduše, uvjetovana koncipiranjem "liberalnog socijalizma", uz radikalno preformuliranje pojma socijalizma iz premise u konkluziju, iz "svrhovitosnog" u

²⁵ Pojam "juristikacije" posuđujem od Habermasa, u značenju sveobuhvatnijeg zahvaćanja pravnog reguliranja u društveni život.

²⁶ I šapo "uvjeravanje" postaje predmet prava, dakle "prisile", npr. u obliku propisivanja nastavnih programa škola, sadržaja javnog izvještavanja, pa sve do tzv. verbalnog delikta.

²⁷ Luhmann, *op. cit.*, str. 74.

²⁸ Usp. Cerroni, Umberto, "Sovjetske pravne teorije. Problem zakonitosti", *Argumenti* 2(1978), str. 207—219.

"kondicionalni program"; indikativno, za "liberalnog socijalista" prvi je u povijesti smatran upravo John Stuart Mill.

Zaključno, treba priznati i činjenicu da niti najkonzekventnije poimanje prava i pravne države, kakvo je naprijed izloženo, ne može a da ne dođe do dvoznačnih rješenja. Naprotiv, prilikom gotovo svake operacionalizacije liberalnih postavki ispriječuju se goleme interpretativne teškoće, za koje se ponekad čini da dovode u pitanje i sama teorijska polazišta" (o čemu svjedoče i mnoga mjesta iz rasprave "O slobodi", posebno njezinog petog poglavlja). Konceptciju "prava" i "pravne države" nužno je stoga shvatiti kao regulativnu ideju, koja nigdje nije potpuno ostvarena u praksi. Radi njenog što približnijeg ostvarenja načelno, uostalom, i postoje pravnici.

LITERATURA

- Cerroni, Umberto, "Pravo i historija", *Praxis*, 3:1 (1966).
 Cerroni, Umberto, "Sovjetske pravne teorije. Problem zakonitosti", *Argumenti*, 2 (1978).
 Luhmann, Niklas, *Teorija sistema. Svrhovitost i racionalnost*, Globus, Zagreb, 1981.
 Mill, John Stuart, "O slobodi", u: Mill, J. S., *Izabrani politički spisi. Prvi svezak*, Informator Zagreb, 1988.
 Neumann, Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974.
 Neumann, Franz, *Die Herrschaft des Gesetzes*, Suhrkamp, Frankfurt, 1980.

UDK 949.71"1917"
 Izvorni znanstveni članak
 Naše teme, Zagreb 1990, 34(3—4), 949—955
 Primljeno: 1990-12-15

Gordana Vlačić

Trumbićeva koncepcija južnoslavenskog interesa

Govor na Krfskoj konferenciji

Odredbama je *Krfske deklaracije* od 20. srpnja 1917. rješavanje južnoslavenskog pitanja utemeljeno u ideji *jedinstvene države troimenoga naroda Srba, Hrvata i Slovenaca* na čelu s dinastijom Karađorđevića. Ne ulazeći ovom prilikom u analizu utemeljenja ove koncepcije, želim upozoriti na činjenicu da je jedan od potpisnika *Deklaracije* bio Ante Trumbić. Istaknuta ličnost politike *Novog kursa* u Hrvatskoj, *Riječke rezolucije*, predsjednik *Jugoslavenskog odbora* i jedan od najvećih pobornika rješavanja južnoslavenskog pitanja u zajednici s Kraljevnom Srbijom i Kraljevnom Crnom Gorom, umro je 1936. razočaran načinom oblikom rješavanja južnoslavenskih međunacionalnih odnosa u okvirima jugoslavenske monarhije. Nosilac liberalne struje pravaške ideologije, koja se razvila

²⁵ Osnovni je problem koji se ovdje postavlja liberalnoj teoriji: tko i kako razgraničuje djelo vanje koje se tiče samo sebe samoga" i "djelovanja koja su štetna interesima drugih"; u vezi s tim vode se beskrajne diskusije, primjerice, o opravdanosti pravnog zahvaćanja u pitanjima abortusa, pornografije itd. Tu, u inače formalno postavljenu strukturu liberalne teorije iz sfere običajnog prava, prodiru materijalni argumenti tako da bi se, paradoksalno, moglo tvrditi da "dobar liberal" mora biti i "dobar hegelovac".